

המסמנות התנועות בניקוד הטברני

הבדלים כמותיים?*

יהושע בלאו

1. מקובל על המחקר המודרני, שהתנועות בטברנית מסמנות איכויות בלבד ואינן מסמנות כמותיות.¹ דוק, אמרנו, שאינן מסמנות כמותיות. אין זאת אומרת, שלא היו הבדלים כמותיים בעברית של נקדני טבריה ושלא ייתכן, שסימני התנועות יהיו מוסבים לתנועות ארוכות,² אולם הם לא סימנו את התנועות כקצרות או כארוכות. שיטת ניקוד, שאינה מבחינה בין קמץ גדול לקמץ קטן, שמקבילים בה פתח, צירה וחולם (שמר, חפץ, יכול; בית, ספר, קודש) ומתחלפים בה למשל צירה ופתח (שיכר/שיכר וכו'), על כרחך אינה מסמנת הבדלים כמותיים.

על כן אין המחקר המודרני מקבל את שיטת ר"י קמחי, המבדילה בין תנועות גדולות לקטנות. גם אם נתפעל מיפיה של השיטה,³ נראה בה שיטה בלתי-היסטורית.

להגנת שיטת ר"י ק יצא אבא בנדיד במאמרו החשוב והגדוש תומר חדש 'מגן החלוקה לתנועות גדולות וקטנות'.⁴ לדבריו:

- (1) ר"י לא חידש שום תורה באורך התנועות אלא שינה את הטרמינולוגיה;
- (2) החלוקה לארוכות ולקצרות כבר היתה טבועה ביסוד הניקוד הבבלי (המשוכלל), בטעמי הטברנים, וגם במבטאם הספרדי של יהודים דוברי ערבית;
- (3) משום כך היה יסוד מדעי איתן לתורה זו משך מאות בשנים לפני ר"י ק וגם אחריו.⁵

2. חשיבותו העיקרית של מאמרו של בנדיד היא הצלחתו להוכיח, שהן הניקוד הבבלי המורכב, הן התעתיקים הקראיים לערבית מבחינים בין שני סוגי כמותיות בתנועות: תנועות קצרות הן תנועות הבאות בהברות סגורות ובלתי-מוטעמות, וכן החטפים, וכל יתר התנועות ארוכות הן (כולל פתח מוטעם, מעין קל, או פתח הקודם לחטף-פתח). לעומת זה עדיין מוטל בספק, אם אמנם גם השיטה הטברנית ציינה כמותיות בטעמים, ועוד יותר, אם יש אמנם לשיטת ר"י ק יסוד מדעי איתן בהבנת הניקוד הטברני. כזה נעסוק להלן.

- תודתי לעמיתי ד' בן-חיים ו' ייבין, שהואילו לקרוא מאמר זה בשלבו המוקדם ולהעיר את הערותיהם. הדעות המובאות במאמר הן דעותי אני.
- 1. עיין למשל בדקדוקו של ברגשטרסר, א, סעיף 10d, ובפרוטרוט י' בלאו, תורת ההגה והצורות, ת"א תשל"ג, עמ' 62 ואילך.
- 2. את ההבחנה הזאת של קושמירר בין המסומן ע"י צורה לשונית לבין מה שהיא מוסבה אליו החיל א' בלוח גם על שפות שמיות; עיין 381, p. (1966) ZDMG CXVI, הערות 7, 8.
- 3. השווה את דבריו של ח' ילון במהדורתו של ש' אלמולי, הליכות שבא, ירושלים תש"ח, עמ' קי.
- 4. לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 7-35; 110-136.
- 5. שם, עמ' 8.

דרב אדא בר אהבה גופיה קאמר פ"ב זכריתות הלכה כר' שמעון דאמר ביטלה רבן יוחנן כו', ואיכא למימר הכא נמי פסיק הילכתא כר' שמעון בהא מילתא⁶² (עמ' 96).

מצד שני אנו מוצאים גם פירושים מוקשים ודחוקים, כמו: 'מה להלן שני קומצין, כלומר וכי במנחת חוטא בענן⁶³ לקמץ שני קומצין, אלא ודאי קומץ אחד ותו לא, הכא נמי גבי לבונה של חביתין לא תיבעי לך דודאי קומץ אחד שחרית וקומץ אחד ערבית'⁶⁴ (עמ' 88).

לעתים הוא מפרש על-פי הבבלי כדי לשמור על הרמוניה בין שני התלמודים. כך הוא

כותב במקום אחד: 'ואע"ג דיליף ליה מקרא, צריך לומר בבעל מום איירינן הכא דמונה לו משעת לידה, כי היכי דלא תיקשי לך מהתם'⁶⁵ (עמ' 31, סד"ה משעת לידתן את מונה לו שנה). יתר על כן, בשלושה מקומות הוא מפרש את מאמרי הירושלמי כמוסבים על דברים שנאמרו בבלי: (1) 'תמן, היינו פ' ואילו מנחות⁶⁶, אמר רב הונא שלמי הגוי עולות איבעית אימר סברא גוי בלבו לשמים' (עמ' 13). (2) 'מפני שעשאן כאדם אחד למעשר בהמה ייפטרו מן הקלבונות, לשון בעיא הוא וקאי אהא דמסיק התם'⁶⁷ פעמים שפטורין מן הקלבון וחייבין במעשר בהמה, שלא חלקו לא בזה ולא בזה, כלומר אם לעניין מעשר בהמה חשבים כאדם אחד לחייבו במעשר בהמה, לפי שתפיסת הבית עומדת במקומה, לעניין שקלים רחמנא חייבינהו לכל חד וחד, נחשבינהו בתרי וליחייבינהו בקלבונות' (עמ' 15).

(3) 'תמן אמר ר' יוחנן, במס' תמורה פ' אילו קדשים'⁶⁸ (עמ' 52). אם הדברים כפשוטם,

הרי ניתן להסיק מכך, שלדעתו קדם הבבלי לירושלמי!

לסיכום, למרות המגרעות שבפירושו זה, בנוסח ובפירוש, אשר נגרמו בין היתר על-ידי שיבושי סופרים והעדר מסורת פרשנית לירושלמי,⁶⁹ הרי הוא מהווה תרומה חשובה לנוסחה ולפירושה של המסכת.

62. וכן פירש ר' משולם. ושלא כפני-משה שפירשה על ר' שמעון של משנתנו.

63. [כתיב זה מקובל בכתיבי הגאונים. עיין ש"י פרידמן, 'שיירי כתב-יד קדומים למסכת בבא מציעא', עלי ספר, ט (תשמ"א), עמ' 29-30. – מע"פ].

64. כלומר, הוא מפרש את המאמר בתמיהה. אבל נראה שצ"ל לעיל: 'כלום למדו לקומץ אלא מלחם הפנים'. והפירוש כאן בניחותא. וצ"ע. וראה עוד מה שכתבתי לעיל, ד"ה הנוסחאות הקשות.

65. בבלי ר"ה ו ע"ב.

66. מנחות ע ג ע"ב.

67. בכורות נו ע"ב.

68. כ ע"א. וראה בהערה ג שם.

69. ראה לדוגמא עמ' 70, ד"ה לשילוט, 'איני יודע מהו'. אבל השורש הזה נמצא גם במקום אחר בירושלמי: 'כאן היד שולטת, וכאן אין היד שולטת' (שבת פ"ג [ה"ה], ו ע"ב, שורות 16-17, ומקבילה). וראה במפרשים. ואף על פי כן, לעתים האינטואיציה הפרשנית גוברת: 'חד בר נש נחת משיגה איסקיפתא, עיקר התיבות איני יודע מהן, אלא לפי העניין ירד לרחוק אבר ששמו כך בתור הנהר' (עמ' 84). וראה ערוך השלם, א', עמ' קצ"ח, ערך אסקופתא ב'.

הערה: מאחר שאני אמנם מסכים לסברת בנודיד, שהניקוד הבבלי המורכב מסמן אורך תנועות, אולם רואה בכך את סופו של תהליך ממושך, מן הראוי לומר מלים אחדות. עובדת סימון תנועות קצרות הקודמות לעיצור כפול ('דגש חזק') בסימן שונה מאלו הבאות לפני צרור עיצורים ('שווא נח') והעדר סימון כזה בהברה מוטעמת (המכילה תנועה ארוכה) מחייבת להניח התפתחות רבת-שלב של הניקוד הבבלי המורכב. אני מציע את הדגם ההיסטורי הבא:

1. בשלב ראשון סומן, בניגוד לניקוד הבבלי הפשוט, הדגש החזק. הנחת שלב זה מסתמכת על הכרתו של ייבין,⁶ שסימון הדגש קדם לסימון השווא, מאחר שבניקוד הבבלי המורכב 'הלא-מושלל' מרוכים הסימנים לסגירת-דגש מאלו לסגירת-שווא. אולם יש להדגיש, שאין הנחתנו אלא שחזור. על פי בקשתי הואיל פרופ' ייבין לבדוק ניקוד זה מחדש ולא מצא סימן לסגירת-דגש בהברה מוטעמת. והרי לפי הנחתנו בשלב ראשון זה סגירת-הדגש סומנה אף בהברות מוטעמות.

2. בשלב השני נוסף לסימון הדגש אף סימון השווא. שוב עלינו להניח, שבשלב זה סומנו אף הברות מוטעמות בסגירת-שווא, אף כי פרופ' ייבין לא מצא לזה עקבות בכתיב.

3. בשלב האחרון, והוא זה המשתקף בכתיב היד, השתנתה מגמת הניקוד המורכב. הוא לא נתכוון עוד לסמן דגש ושווא, אלא אורך תנועות וקוצרן. על כן ויתרו בשלב זה (אם שחזרנו נכון) על סימון הדגש והשווא בהברות מוטעמות, כדי לסמן בדרך זו את כמות התנועות. יוצא, שהסימון של הברות סגורות-דגש וסגורות-שווא בלתי-מוטעמות הוא שריד משלב קודם.

אגב, יוער, שאין ספק, שבצורתו הנוכחית הניקוד הבבלי המורכב אכן מסמן כמויות תנועות, והשוואתו עם התעתיקים לערבית תוכיח. אנו חוזרים לנושא העיקרי, רוצה לומר, לאופיו של הניקוד הטברני באשר לסימון כמויות התנועות.

לפני שנתחיל בניתוח מסקנותיו של בנודיד, מן הראוי להפנות אל תגובות אחדות עליהן. א' דותן דחה את הדעה, שבמערכת הטעמים של השיטה הטברנית יש סימנים לאורך התנועות.⁷ ד' טנא רק העיר, שבאשר לדעה המקובלת, ששיטתו של ריי"ק היא בחינת חידוש ומאולצת, הביע בנודיד ספקות.⁸ ייבין קיבל את הדעה, שתופעות אחדות של שימוש בטעמים לפי השיטה הטברנית עשויות ללמד על הבחנה בין תנועות ארוכות לקצרות.⁹

3. ראשית צריך להדגיש, שאף אם נקבל את הדעה, שפרטים בשימוש הטעמים הטברניים מבוססים על הבחנה בין כמויות התנועות, אין להסיק מכאן, שתנועות השיטה הטברנית מסמנות הבדלים כמותיים. אין הפרטים האלה, אף אם נכונים הם, מוכיחים אלא

6. ייבין, הניקוד הבבלי ומסורת הלשון המשתקפת ממנו, ירושלים תשכ"ח, עמ' 51-53.

7. ספר דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן אשר, מהדורת א' דותן, ירושלים תשכ"ז, עמ' 298-299.

8. EJ, 16, p. 1372.

9. לשוננו מו (תשמ"ב), עמ' 43-44.

התנועות בניקוד הטברני

שהיו תנועות ארוכות וקצרות לפי השיטה הטברנית, אולם התנועות הטברניות לא סימנו, אלא אותן סימני התנועות עצמן שימשו בין כשהיו מוסבות לתנועה קצרה, בין לתנועה ארוכה (עיי' לעיל, 1). זה נכון אפילו לפי שיטת ריי"ק עצמו! ואלו דבריו:

[התנועות] הגדולות יש להן עיכוב בכל קריאתם חוץ אם טעם התיבה סמוך לה כמו שֶׁמֶר הטעם במ"ם לא תאריך קמצות השי"ן: שֶׁמֶרָּ כְּמוֹ כֵּן, וְשֶׁמֶרָּ מִלְרַע הטעם בתי"ו תאריך קמצות... חולם אֹמֶר שוֹמֵר שהטעם סמוך לה לא תאריך החולם, אֶךְ אֹמְרִים שוֹמְרִים הטעם ברי"ש תאריך החולם...¹⁰

יוצא שלפי שיטת ריי"ק עצמו אין התנועות, הנקראות גדולות, מסמנות בהכרח תנועות ארוכות; לפי מקומן במלה עשויות הן להיות מוסבות לתנועות קצרות!

קשה לדבר על 'יסוד מדעי איתן' במובן המודרני של המלה שבתורת ריי"ק גם מפני שהיא מחילה על הניקוד הטברני את המבטא הספרדי ומכניסה בזה מהומה לביתה. ואלו דברי ריי"ק: 'א' תנועה גדולה והיא הנקרא קמץ גדול. א' תנועה קטנה והיא תקרא פתח גדול... אלה עשר תנועות אחת גדולה ואחת קטנה משמשת לה, קמץ חביתה פתח...'¹⁰ ואין צריך לומר, שרק במבטא הספרדי פתח מקביל לקמץ (גדול), ואילו לפי השיטה הטברנית 'המקבילה הקטנה' של הקמץ הגדול היא הקמץ הקטן (במדה שבכלל אפשר לדבר על הקבלת תנועות גדולות וקטנות).

4. האם אפשר להסיק מפרטים מסוימים שבטעמי המקרא הטברניים, שבעלי המסורה הבחינו בכמויות התנועות, אף כי לא סימנון בסימני תנועות מיוחדים? לשאלה זו הסתעפויות מרובות. אחת מהן, האם הבחינו בין תנועות קצרות לחטופות או שמא החטופות והקצרות היו זהות באורכן. כאן גם מקומה של בעייתם המשולבת של דינו של שווא יחיד באמצע המלה והשפעת הגעיה הגדולה עליו. ננסה לנתח פרטים אלו תחילה, שמא יאפשרו הם ראייה צלולה יותר של הבעיה העיקרית.

4.1. לדעתם של בנודיד¹¹ וכעקבותיו של ייבין,¹² אין הבדל כמותי בין תנועות קצרות לחטופות, ואכן אין הניקוד הבבלי המורכב מבדיל ביניהן. אולם נראה לי, שמן הראוי לגזור גזרה שווה ממבטא התימנים. לפי ש' מורג השווא הנע יש שהוא מבוטא כתנועה חטופה, ויש כתנועה קצרה.¹³ מסתבר, שכך יש להבין את היחס בין תנועות חטופות לקצרות. במקורן, התנועות החטופות אכן בוטאו כחטופות, רוצה לומר, כקצרות מאוד. אולם, כפי שמעיד מבטאם של יהודי תימן, ניטשטשו הבדלי כמויותיהן ביחס לתנועות קצרות, ואף הן בוטאו לעתים קרובות כקצרות. מצב זה משתקף למשל בניקוד הבבלי המורכב. אולם מבחינת המערכת יש לראות את המבטא הקצר מאוד כמייצג, שהרי הוא הייחודי לתנועות

10. ספר זכרון, הוצאת ב"ו באכער, ברלין תרמ"ח, עמ' 17.

11. לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 11 ואילך.

12. לשוננו מו (תשמ"ב), עמ' 45 ואילך.

13. העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג, עמ' 154 ואילך.

החטופות, ועל כן (שלא כדעת בנדחיד) לדעתי השימוש הטברני בחטפים הוא בחינת סימון פונימאטי, בניגוד לסימון הפוניטי הכבלי, שאינו מבדיל בין תנועה חטופה לקצרה.

4.2. סבוכה עוד יותר היא בעיית שווא יחיד במצב מצעי, האחרונה כאמור בשאלת הגעיה הגדולה. מן הראוי להביא את דברי דותן:

...ברור, שרק שווא הבא אחרי געיה הוא נע, ואילו שווא יחיד מצעי, שאין לפניו געיה, הוא תמיד נח (להוציא דגמים ידועים). ... אם כן, אין הגעיה הגדולה סימן דיאקריטי יתר, אלא בעלת משמעות פוניטית. אך אף כי טענה זו מבוססת על עובדות, קשה לקבלה, כי משמעותה, שמבטאן של מלים, בייחוד של אלו שהכילו שווא, שונה היה בכתבי יד שונים ואף באותו כתב יד עצמו. שרירות מעין זו במבטאה המדויק של עברית המקרא, אשר כל חזר עמל לשמרה ולמסרה ללא שגיאות, אינה נראית סבירה.¹⁴

אכן בעיה קשה! אולם נדמה, שעל אף הקושי שבחילופין כה רבים עלינו לקבל את העובדות כמות שהן. על כן נראה, שבכתבי יד קדומים אלו משתקף מצב, שלא הקפידו (להוציא דגמים ידועים) במבטאו של שווא בודד מצעי, ובמלה מעין שָׁמְרוּ למשל בוטא השווא באופנים שונים: *šām-rū*¹⁵, *šā-m(r)ū*¹⁶, *šām-rū*¹⁷, כאשר ביטאו *šām'rū* היתה נטייה לסמן את הקמץ בגעיה (גדולה), ונטייה זו הלכה וגברה, עד שבסופו של התהליך השימוש בגעיה המצב זה נעשה חובה, וכתבי היד נעשו אחידים.¹⁸

5. אנו מגיעים לשאלתנו העיקרית. האם אפשר להסיק מטעמי המקרא הטברניים,

EJ, 16, p. 1452 .14

15. כוונתי, שהיה רווח-מה בין המי"ם לרי"ש, או שהמי"ם נהגתה כלונית תנועת עזר חטופה ביותר, כפי שתיאר אותה מורג (שם, עמ' 145) כאשר לשווא בין 'דומות'.

16. כוונתי לפתיחת ההברה השנייה בשני עיצורים, השווה למשל ד' בן־חיים, לשוננו, יא, עמ' 92 (אולם ראה ממש אין להביא מן הסורית, כי לפי התיאוריה הדקדוקית הסורית הברה לעולם אינה יכולה להסתיים בעיצור. עיי' A. Moberg, *Das Buch der Strahlen... des Barhebräus*, *Einleitung und Zweiter Teil*, Leipzig 1907, נספח על המינוח, ערך שקלא, עמ' 103).

17. כוונתי להברה ראשונה סגורה של ממש, השווה למשל *K. Levy, Zur masoretischen Grammatik*, Stuttgart 1936, יד 21. במצב זה ייתכן, שביטאו את הקמץ קצר. אולם מאחר שהטברנים אינם מסמנים את כמויות התנועות, לא סימנתי את האורך אלא כדי לציין את הכמות ההיסטורית.

18. השווה למשל את התפתחות מבטא שווא 'הדומות', נ' ברגרין, לשוננו 50 (תש"ח-תש"ט), עמ' 169-179. ועיין י' בנדיד עצמו, שם, 119. (השווה עכשיו על הגעיה הקלה גם את מאמרו של מנחם כהן, *Textus X* (1982) 44-83, שהוכיח, שבאשכנז אכן יש שסימנו געיה קלה בשיטתיות בשיטתיות מקדמת דנא. התהליך היה אפוא מסובך יותר).

שבועלי המסורה הבחינו בכמויות התנועות? נראה לי, שבתשובה לשאלה זו עלינו לתת את דברינו לשיעורין. מאחר שבנחזיק הצליח להוכיח את קיומם של הבדלים כמותיים בין התנועות מן הניקוד הכבלי המורכב ומן התעתיקים הערביים, מסתבר, שגם בעלי המסורה הסברניים הבדילו במבטאם בין תנועות ארוכות לקצרות. אולם בניגוד לבנחזיק נדמה לי, שגם בטעמים לא סימנו אורך, אלא האורך היה תוצאת לוואי של מורשת היסטורית ומבנה ההברה, אשר בו מותנה בואם של טעמים מסוימים ואשר אותו כנראה מסמנת הגעיה הגדולה.

יושם-נא לב להבדל חשוב בין הטעמים הטברניים לבין הניקוד הבבלי המורכב והתעתיקים הערביים. הברה פתוחה שלפני הטעם מכילה תנועה ארוכה לפי הניקוד הבבלי המורכב והתעתיקים הערביים, אך הברה כזאת אינה מסומנת בגעיה (או בראשון מתרי טעמי) בטברנית (והשווה גם את דברי רי"ק המובאים לעיל סעיף 3). והנה שְׁמֶרוֹ, למשל, יכול להכיל געיה בהברתו הראשונה. אם כן יוצא, כי בין ההברה המוטעמת ידו לבין ש יש הברה חוצצת, הלא היא השווא הנע, ויוצא שההברה המסומנת בגעיה (או בשופר, משרתו של זקף) בהכרח פתוחה היא.¹⁹ נכון, אפשר לבנות דגם-עוזר ולטעון (כפי שעשה ייבין, לשוננו, מו עמ' 54, 2ג), שאף שהשווא נח, הוא עושה חציצה בין התנועה ובין הטעם. אולם אין זו אלא השערת-עזר, שהומצאה אד הוק, כדי לתרץ את כוואה של הגעיה. מסתבר (ואלגנטי) הרבה יותר להניח, שהגעיה באה אף כאן, מפני שהברה (במקרה שלנו השווא הנע) חוצצת בינה לבין הטעם.²⁰ והרי מבחינה היסטורית שווא נע לפנינו, מדוע אפוא ננית, שהוא נעשה נח? נכון, כפי שראינו לעיל (בסעיף 4.2), שהטברנים ביטאו לעתים קרובות שווא יחיד מצעי כנח; אולם אחרי געיה (או שופר של זקף) הם המשיכו לבטאו כפי הנראה כנע. ויבואו בגדכפ"ת רפות אחרי שווא נח מקורי (מעין ר, צפת) ויוכיחו.

6. מסתבר אפוא, ששווא בודד אחרי תנועה 'גדולה' המסומנת בגעיה (או בשופר) בוטא אף לפי הטברנים כנע. התנועה הגדולה לפני שווא כזה בוטאה כנראה, כפי שהראה בנדיד, כתנועה ארוכה, אולם האורך איננו אלא תוצאת לוואי של מבנה ההברות (והמורשה ההיסטורית).

19. והשווה גם דחתן, שם (לעיל, הערה 7), עמ' 298.

20. ואכן גם ר"ק ראה בשווא כזה שווא נע, והשווה הקטע המובא לעיל בסעיף 3 (שלא כדעת בנזיז, שם, עמ' 32). בעותקו הפרטי של ספר זכרון רשם ח' ילון שם: 'ראיה גמורה', ששווא אחרי תנועה גדולה – נע', והצדק עמו.

TEL-AVIV UNIVERSITY
FACULTY OF HUMANITIES
THE CHAIM ROSENBERG SCHOOL OF JEWISH STUDIES

TE'UDA
THE CHAIM ROSENBERG SCHOOL OF JEWISH STUDIES RESEARCH SERIES

IV
STUDIES IN JUDAICA

Editorial Board of the Series

Joseph A. Ben-Shlomo
Nurit Govrin
Aron Dotan
Yair Hoffman

Abraham Tal
Mordechai A. Friedman
Daniel Carpi

Edited by

MORDECHAI A. FRIEDMAN

MOSHE GIL

TEL-AVIV UNIVERSITY
UNIVERSITY PUBLISHING PROJECTS 1986